
Poolmõisatest ja nende omanikest Eesti- ja Liivimaal

Märt Uustalu

Sissejuhatus

Kuigi Läänemere provintside mõisate omandi- ja agraarsuhete uurimist võib õigusega pidada nii baltisaksa kui ka uuemal ajal eesti ajalookirjutuse suurte ja pikaajaliste traditsioonidega valdkonnaks, on teema jätkuvalt aktuaalne ja mitmed probleemid tänini avamata või põhjalikumalt käsitlemata. Üheks selliseks n-ö valgeks laiguks on poolmõisate temaatika. Poolmõisate kohta puuduvad siiani eriuurimused ja teemaga on tegeletud vaid põgusalt. Eks osuta praegusele uurimisseisule seegi tõik, et juba poolmõisa mõiste definitsioon põhjustab nüüdisajal vaidlusi, kuna ei olda üksmeelel, mida see täpselt tähendab. Baltisakslaste vähene huvipuudus on vast seletatav sellega, et nende privileegide aluseks oli ikkagi eesõigustega rüütlimõisa omamine, poolmõisatel aga sellised eelised puudusid. Nii tegeletigi peaaesjalikult rüütlimõisate uurimisega. Igatahes vajab valdkond lähemat avamist, arvestades iseäranis asjaolu, et poolmõisate arvu ei saa sugugi pidada marginaalseks. Käesolevas artiklis püütaksegi astuda esimene samm poolmõisate uurimisel, pöörates tähelepanu selle mõisatüübi mõistele ja nende valdajate seisuslikule koosseisule. Loodetavasti annab see tõuke teema edasiseks uurimiseks. Kuna Eestimaa kubermangus oli poolmõisaid tunduvalt rohkem kui naaberkubermangus Liivimaal, on peamine rõhuasetus artiklis eelkõige Põhja-Eestil. Kuramaa poolmõisaid artiklis ei käsitleta. Artikli ajalised raamid on 18. sajand kuni 1919. aasta.

Historiograafia

Nagu juba sissejuhatuses nimetatud, ei ole poolmõisate kohta siiani erikäsitusi. Agraarajaloolased on teemat puudutanud vaid möödamminnes, piirdudes tavaliselt lühikese definitsiooni või märkusega selle mõisatüübi õiguste kohta. Kõige pikemalt on sellel peatunud **Alexander von Tobien** (1854–1929), kes Liivimaa agraarajaloost kirjutades pühendas sellele terve alateema ehk paar lõiku.¹ Tobien käsitleb peaaesjalikult poolmõisate õiguslikke külgi. **Friedrich Georg von Bunge** (1802–1897) ei pööranud sellele valdkonnale samuti erilist tähelepanu ja oma Balti eraõigust käsitlevas töös annab ta vaid napi poolmõisa definitsiooni.²

Ehkki teemat on nii põgusalt puudutatud, on piisavalt alusmaterjali, mille põhjal järeldusi teha. Kõigepealt olulisematest arhiivimaterjalidest. Kõige üksikasjalikumalt on poolmõisate ajalugu võimalik jälgida **Eesti Maakrediidiseltsi** materjalidest.³ Sealsetes maakohtade laenuitoimikutes on andmed 40 Eestimaa kubermangu poolmõisa kohta, kusjuures seal nimetatakse mõnesid *Landstelle*'sid, mille kohta andmeid muudest allikatest on leida vähe. Samas on ainese puuduseks, et see ei sisalda kõiki poolmõisaid. Mitmekülgne informatsioon on tallel **Eestimaa rüütelkonna** fondis.⁴ Nende hulgas väärivad eriti esiletõstmist need säilikud, mis käsitlevad poolmõisate suurust ja struktuuri.⁵ Sama fondi maamaksukomisjoni materjalid pakuvad samuti kasulikku teavet. Fondis on alles hoitud mitmed mõisate nimekirjad, kus sisalduvad ka poolmõisad. Kõige varasem on 1880. aasta mõisanimistuks nimetatud dokument.⁶ Tegelikult pärinevad seal esinevad andmed küll pigem 80. aastate keskepaigast. Väga huvitavat

---

¹ Alexander von Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. II. Band: Die Vollendung der Bauernbefreiung. Riga, 1911, lk 316.

² Friedrich Georg von Bunge. Das liv- und esthländische Privatrecht. Erster Theil, die Einleitung, das Personen-, Sachen- und Forderungenrecht enthaltend. Reval, 1847, lk 152.

³ Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f 2486 (Eesti Maakrediidiselts).

⁴ EAA, f 854.

⁵ EAA 854-5-88 (Eestimaa kubermangu mõisad, pastoraadid ja poolmõisad märtsis 1913).

⁶ EAA 854-5-364 (1880. aasta mõisanimistu).

teavet pakub 1915. aasta märtsis koostatud nimistu, kus mõisate, sh poolmõisate kohta on antud üksikasjalikku infot: mõisate suurus, mõisavaldajate rahvus ja seisus.⁷ Nimekirjadest väärib veel märkimist 1900. aasta mõisanimistu, kus peitub oluline teave poolmõisate tekkimise kohta 19. sajandi II poolel.⁸ Kuna paljud poolmõisa omanikud olid pärit bürgerkonna või talupojaseisuse hulgast, on mõisaomanike seisusliku koosseisu kindlakstegemisel hindamatuks allikaks kirikuraamatud. Rüütlimõisast poolmõisaks alandatud valduste kohta saab teavet Ajalooarhiivi kinnistute registrist.⁹ Lisanduvad veel mitmed erinevad materjalid, mida siinkohal loetleda ei jõua.

Õiguslikust küljest aitab poolmõisate iseloomu ja õiguslikku staatusust hinnata 1864. aastal kodifitseeritud Balti Eraseaduse (BES) väljaanne koos hilisemate täiendustega.¹⁰

Sekundaarkirjandusest tuleb kindlasti ära nimetada **Henning von Wistinghausen** teost, mis käsitleb mõisaomandi liikuvust erinevate lepingute kaudu Eestimaa kubermangus aastatel 1772–1889 ja on seega rikkalikuks allikmaterjaliks.¹¹ Erinevatest loeteludest tuleb märkida parun **Reinhold Uexküll** teost, mis sisaldab nimekirja Eestimaa mõisatest 19. sajandi keskpaigas.¹² **Aadressraamatutest** leiab informatsiooni 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse Liivi- ja Eestimaa mõisate kohta. Nende loendite nõrkuseks on asjaolu, et koostaja ei saanud mõisaomanikelt alati kõige täpsemaid andmeid ja seepärast on need mõnikord osutunud puudulikuks (vahel puuduvad andmed mõisa suuruse, omaniku jms kohta).

---

⁷ EAA 854-5-472 (Eestimaa mõisate, poolmõisate ja pastoraatide mõisamaa märtsis 1915).

⁸ EAA 1333-1-52 (Kassari mõis) (Eestimaa kihelkondade, mõisate ja nende omanike ning rentnike ja kirikueestseisjate raamat).

⁹ <http://www.eha.ee/kinnistud/kinnistud.php?module=65&op=1> (01.07.2011).

¹⁰ BES (Privatrecht der Gouvernements Liv-, Est- und Curland. Nach der Ausgabe von 1864 und der Fortsetzung von 1890). Herausgegeben von H. von Broecker. Jurjew (Dorpat), 1902.

¹¹ Henning von Wistinghausen. Quellen zur Geschichte der Rittergüter Estlands in 18. und 19. Jahrhundert (1772–1889). – Beiträge zur Baltischen Geschichte. Band 3. Hannover, 1975.

¹² Reinhold Baron Uexküll. Verzeichniss der Rittergüter von Ehstland. Reval, 1853.

Poolmõisa mõiste

Kuidas täpselt tuli eesti teaduskäibesse termin poolmõis, ei ole teada. Arvatavasti hakkas seda 1960. aastate lõpul esmakordselt kasutama Ajalooarhiivi arhivaar Vello Naaber (1940–1985). Saksakeelsetes allikates on kasutatud selle kohta valdavalt sõna *Landstelle*, mis tähendab tõlkes maakohta; baltisakslastel ei olnud tarvidust seda kuidagi maakeelde tõlkida. Kuna aga *Landstelle* on sõna, millel on mitmeid tähendusvarjundeid, on poolmõisa mõiste tekitanud segadust. See sõna võib tähendada otseselt mingisugust maakohta või maatükki; mõisaga või mõisamajandusega klassikalisel kujul ei pruugi sellisel juhul üldse tegemist olla. Äärmiselt keeruline on teha vahet mõistetel poolmõis, maakoht ja mõisamaakoht, mille kõigi kohta võidakse kasutada sõna *Landstelle*. Lisaks eelnevatele võidi seda kasutada ka talude kohta.¹³

18. sajandil võidi poolmõisat nimetada terminiga *Gelegenheit*.¹⁴ See viitab saksa väikemaavaldusele, mis paiknes enamasti mõne linna lähedal. Samuti võib see tähendada lihtsalt elamut.¹⁵ Tartumaal oli 1738. aastal sellise mõisa staatuses riigile kuulunud Veibri (*Timemois*).¹⁶ Sellele lähedane mõiste on veel *Höfchen*. Selle all mõisteti mõne linna lähedal asunud maamaja, mille juurde kuulus maatükk, aga ilma talupoegadeta. Mõnikord võis *Höfchen* tähendada lihtsalt elamut koos aia või pargiga. Termin oli kasutusel bürgerimõisa paralleelnimena. Enamasti kuulusid need jõukatele linnakodanikele.¹⁷ Mõned 19. sajandil poolmõisaks nimetatud *Landstelle*'d vastasid täpselt sellele kirjeldusele. 1900. aasta aadressraamatus mainitud kahe

---

¹³ Vt nt F. Bunge. Das liv- und, lk 165. Autor kasutab sünonüümidega sõnu *Gesinde*, *Bauergesinde*, *Bauerstelle* ja *Landstelle*.

¹⁴ Herbert Ligi. Talurahva arv ja paiknemine Lõuna-Eestis aastail 1711–1816. – Uurimusi Läänemere- ja Eestimaa ajaloo kohta. II. Tartu, 1976, lk 47.

¹⁵ Baltisches Rechtswörterbuch 1710–1940. <http://www.balt-hiko.de/online-publicationen/baltisches-rechtsw%C3%B6rterbuch/g/>. Külastatud 15.05.2011.

¹⁶ Venemaa Vanade Aktide Keskarhiiv Moskvas (RGADA) 274-1-190/2, L 173 (Veibri mõis 1738. aasta adramaarevisjonis).

¹⁷ Baltisches Rechtswörterbuch 1710–1940. <http://www.balt-hiko.de/online-publicationen/baltisches-rechtsw%C3%B6rterbuch/g/>.

poolmõisa kohta on teada, et need olid endised *Höfchen*'id.¹⁸ Raske öelda, millistel tingimustel said neist poolmõisad. Kuna allikates tehakse neil kahel terminil vahet, siis on keeruline nende vahele päris võrdusmärki panna. Segadust tekitab veel üks väljend – *Gütchen*, mille all peetakse silmas pisimõisat. Tekib küsimus, mille poolest erineb siis pisimõis poolmõisast, sest viimasest saab ju samuti rääkida kui väikesest maavaldusest.

Allikatest nähtub veel, et vähemalt 19. sajandi I poolel olid paralleelselt käibel mõisted *Grundstück* ja *Landstück(e)*, mis eesti keeles viitavad samuti maatükile. Võimalik, et väljendi kasutamise ajal oli tõepoolest veel tegemist maatükiga selle traditsioonilises mõttes, kuhu alles hiljem tekkis mõisamajapidamine. Samas jääb alati küsimus, kuidas teha vahet, millisel juhul on see *Grundstück* lihtsalt maatükk, ja millal on sellest saanud juba mõis. 1919. aasta maaseaduses on kasutusel samuti termin 'maatükk', mitte poolmõis.¹⁹

Võib täheldada, et allikates on vahel mõisteid *Landstelle* ja karjamõis kasutatud sünonüümidena. Nii näiteks esineb Puugi (*Karlsberg*) 1900. aastal aadressraamatus poolmõisana. Samas on aga juurde lisatud, et viimane eraldati Krüüdneri (*Krüdenershof*) rüütlimõisast ja et mõis kuulub karjamõisana viimase koosseisu.²⁰ Siinkohal jääb selgusetuks, mispärast nimetatakse mõnesid karjamõisaid poolmõisateks, teisi aga mitte. Arvatavasti määratleti poolmõisaks neid karjamõisaid, mis peamõisast eraldati ja ära müüdi.

Landstelle mõiste keerukust illustreerib Teedla näide. 1884. aastal on seda ühes kohtuasjas mainitud Kirepi rüütlimõisa poolmõisana (*Landstelle Thedla unter Kirrumpäh*).²¹ Tekstis on kasutatud terminit *Landstelle*. Eestikeelsest paralleeltekstist selgub aga, et Teedla omanik Richard Woldemar Lippinger oli Teedla *talude* omanik. Seega võib

¹⁸ Baltisches Historisches Ortslexikon. Teil II. Lettland (Südlivland und Kurland). Herausgegeben von Hans Feldmann und Heinz von zur Mühlen. – Quellen und Studien zur baltischen Geschichte. Band 8/1. Köln, Wien, 1990, lk 389.

¹⁹ Maaseadus 1919, § 1.

²⁰ Adolf Richter. Richter's Baltische Verkehrs- u. Adressbücher. I. Band, Livland. Riga: im Selbstverlage des Herausgebers, 1900, lk 123.

²¹ EAA 914-1-578, L 4 (Tartu maakohus) (Juurdlusasi Kirepi poolmõisas Teedlas toimunud põlengu asjus. 1884).

Landstelle tähendada mitmest talust koosnevat valdust. Millal Teed-
lasse mõisamajapidamine rajati, ei ole teada, aga igal juhul 1904.
aastal on seda nimetatud karja- ja veel 1921. aastal kõrvalmõisaks.
Samas ei esine Teedla aadressraamatutes kordagi mõisana. 1909.
aastal on Lippingeri valdustena nimetatud kaht maatükki (*Taedla
Pallo V, IV*), mis olid eraldatud Kirepi mõisamaast ja mille suurus
koos põllu-, heinamaa ja metsaga oli umbes 750 vakamaad.²² Ilmselt
see oligi siis poolmõis.

Saaremaa 1919. aasta mõisanimistus on poolmõisa kohta kasu-
tatud määratlust *Bürgerlicher Lehen* ehk bürgerimõis või otsetõlkes
-lään. Kuramaal tähendas see rüütlimõisa õigusteta mõisat ja oli
poolmõisa sünonüümiks.²³ Tagavere (*Taggafer*) kohta Saaremaal on
öeldud, et see on bürgerimõis ja et seda ei võõrandatud, kuna tege-
mist on poolmõisaga (*nicht enteignet, weil Landstelle*).²⁴ See lubab
järeldada, et need valdused, mida nimetati varasemal ajal bürgeri-
mõisateks (*Bürgergut*), võrdsustati *Landstelle*' dega. 19. sajandi algul
oli Liivimaal mitu valdust, mille puhul see termin leidis kasutust.
Kõige tuntum näide on Mõra (*Morra*) mõis Tartumaal. Tegemist oli
algselt põlise aadlimõisaga, aga kui 1821. aastal omandas mõisa mitte-
aadlik mölder Hans Lorenzsohn (surn 1844), kaotas see rüütlimõisa
õigused.²⁵ Selline areng oli tollel ajajärgul üsna tavatu, sest rüütli-
mõisa staatuse minetamine – eriti veel Liivimaal – oli omane pigem
perioodile, mis järgnes sajandi keskpaiga talurahvaseadustele. 1892.
aastal on Mõrat nimetatud poolmõisaks.²⁶

Poolmõisa mõistet on püütud mitmel moel lahti seletada. Ühe defi-
nitsiooni kohaselt mõistetakse selle all 19. ja 20. sajandil eksistee-
rinud põllumajanduslikult iseseisvat mõisa, mis tavaliselt on väikese

---

²² Adolf Richter. Baltische Verkehrs- und Adressbücher. Band I. Livland. Riga, 1909, vg 621.

²³ Baltisches 1990, xv, xvi.

²⁴ GHBO (Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften), Teil: Oesel. Tartu, 1935, lk 18.

²⁵ Leonhard von Stryk. Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands. Erster Teil. Der estnische District. Dorpat, 1877, lk 84.

²⁶ A. Tobien. Die Agrargesetzgebung, lk 316.

suurusega ja millel puuduvad rüütlimõisa õigused.²⁷ Balti Eraseadus liigitas poolmõisad teiste (maa)mõisate (*Landgüter*) hulka – tõsi küll, mõõndustega. Selle määratluse kohaselt jagunesid viimased Eesti-, Liivi- ja Saaremaal viide kategooriasse: 1) riigimõisad, 2) aadli- ehk rüütlimõisad, 3) erinevate institutsioonide käes olevad mõisad, 4) pastoraadid ja kirikumaad ning 5) eraldatud *Landstelle*'d ehk valdused, mis ei andnud päriselt (privileegidega) mõisa mõõtu välja (*kein vollständiges Landgut bildende Landstellen*).²⁸ Seaduses täpsustatakse veel, et termini all tuleb mõista selliseid maavaldusi, mis on täieõiguslikest maamõisatest (*eigentlichen Landgüter*) eraldatud.²⁹ Alexander von Tobieni määratluse kohaselt on poolmõisa puhul tegemist sellise eraldatud maatükiga (*Grundstück*), millel puuduvad rüütlimõisa tunnused ja mis tuleb arvata põllumajanduslikult keskmise suurusega maaomandi (*Mittelgrundbesitz*) hulka.³⁰ Selle viimase hinnangu järgi jääkski poolmõis kuhugi suurmaavalduse ehk rüütlimõisa ja väikemaavalduse ehk talu vahele.

Poolmõisat võib lihtsustatult defineerida veel järgmiselt: need olid mõisavaldused, mille suurus ei vastanud rüütlimõisatele kehtestatud normile. 19. sajandil kehtestati rüütlimõisate minimaalsuuruse nõue. See pandi paika talurahvaseadustega: Saaremaal 1819., Eestimaal 1856. ja Liivimaal 1860. aastal.³¹ Kubermanguti olid esitatud nõuded üpris erinevad. Liivimaal, kus mõisad olid suuremad, pidi rüütlimõisal olema vähemalt 900 vakamaad³² (selle hulka ei kuulunud veekogud, sood ja muud kõlbmatud maad), millest 300 vakamaad pidi moodustama põllumaa.³³ Saaremaa mõisa nõueteks oli 120 vakamaad põllumaad ja lisaks veel neli Saaremaa adramaad talumaid.³⁴ 1865. aasta

²⁷ Baltisches Historisches Ortslexikon. Teil I. Estland (Einschiesslich Nordlivland). Herausgegeben von Heinz von zur Mühlen. – Quellen und Studien zur baltischen Geschichte. Band 8/1. Köln, Wien, 1985, xx.

²⁸ BES § 597.

²⁹ BES § 610.

³⁰ A. Tobien. Die Agrargesetzgebung, lk 316.

³¹ BES § 603, lisa 1.

³² Liivimaal oli kasutusel Riia vakamaa, mille ekvivalendiks oli 0,37 hektarit. Kolm vakamaad võrdus ühe tiinuga.

³³ BES § 602.

³⁴ BES § 603.

talurahvaseaduse vastuvõtmisel tõsteti rüütlimõisa minimaalmäära 600 Saaremaa vakamaani³⁵ (veekogud, sood ja kõlbmatu maa välja arvatud), kusjuures kolmandik sellest pidi olema põld.³⁶ Eestimaa kubermangus pidi rüütlimõisal olema 150 tiinu³⁷ maad (peale karja- ja heinamaade).³⁸ Kui mõis nendele minimaalsuurustele ei vastanud, sai sellest poolmõis. Seaduse järgi olid sellel sättel aga mõned erandid. Kui mõisad olid Saaremaal ja Liivimaal 1819. aastani ning Eestimaal 1829. aastani kantud maa- ja hüpoteegi- *resp.* kinnisturaamatutesse mõisate või aadlimõisate nime all, ei kaotanud need rüütlimõisa õiguseid isegi juhul, kui mõisa suurus kehtestatud määrale ei vastanud.³⁹ Seepärast võisid poolmõisad olla mõnest rüütlimõisastki suuremad. Talurahvaseadustega kehtestatud minimaalsuuruse nõue puudutas eelkõige põllumaad. Liivimaal arvestati küll ka mõisa üldpindala. Erinevad mõisate suurust käsitlevad allikad toovad tavaliselt ära mõisa kogupindala või siis jaotuse mõisa-, talu- ja kvoodi/kuuendikumaaks. See aga ei luba anda hinnanguid põllumaa suuruse kohta, mis poolmõisate koosseisus oli. Iseenesest on see oluline teave, kuna mitmete poolmõisate suurus ületas nii mõnegi rüütlimõisa. Kuna aga praegune uurimisseis ei võimalda poolmõisaid sellisel viisil hinnata, tulebki järgnevalt juttu poolmõisate kogusuurest. Eestimaa poolmõisate suurust saab hinnata Maamaksukomisjoni 1913. aasta materjalide põhjal. Kogu kubermangus moodustas poolmõisate kogupindala üle 32 000 tiinu ehk keskmiselt oli ühe poolmõisa suurus Eestimaal 587 tiinu. Kõige suuremad olid poolmõisad Läänemaal (üle 600 tiinu keskmiselt), väiksemad aga Järvamaal (üle 100 tiinu). Siinkohal tuleb arvestada, et poolmõisate suurus varieerus väga palju. Kui kõige väiksema poolmõisa pindalaks oli antud vaid kuus tiinu, siis kõige suuremal oli valduste kogusuurus üle 4700 tiinu; need mitme tuhande tiinused valdused tõstsid üldist keskmist tublisti. Siiski olid *Landstelle*'d võrreldes Liivimaaga siin peaaegu

³⁵ See võrdus 162 tiinuga.

³⁶ Tiit Rosenberg. Eesti mõisate ajalooline ülevaade. – Eesti mõisad. Tallinn, 1994, lk 16–17.

³⁷ 1 tiin võrdub 1,0925 hektariga.

³⁸ BES § 601.

³⁹ BES § 604.

kolm korda suuremad. Seda võib pidada tähelepanuväärseks, arvestades, et Liivimaa mõisad olid naaberkubermangu mõisatest üldiselt suuremad. 1900. aasta andmetele tuginedes saab järeldada, et Liivimaal oli poolmõisa pindala keskmiselt 200 tiinu, kusjuures üle poole neist olid väiksemad kui 100 tiinu.

Kui poolmõisal õnnestus soetada piisavalt põllumaad, võis selle omanik taotleda valduse rüütlimõisaks tõstmist. Positiivse arengu korral muudetigi poolmõis kubermanguvalitsuse või rüütelkonna sellesisulise otsusega rüütlimõisaks. Sellist n-õ vastassuunalist tendentsi võib õigusega lugeda haruldaseks, sest vastavaid kaasusi oli vaid mõni üksik. Eestimaa kubermangust on kindlalt teada vähemalt kolm kaasust: Pootsiku (*Potzik*) Virumaal (1857),⁴⁰ Ohtla (*Ochtel*) Läänemaal (1905)⁴¹ ja Paasiku (*Pasik*) Harjumaal (1905).⁴² Võimalik, et sellise arengutee tegi läbi veel Toila (*Toila*) Virumaal.⁴³ Liivimaal oli teadaolevalt vaid üks poolmõis, mis kõrgendati rüütlimõisaks: selleks oli Pärnumaal Karolinenhof ehk Vöidula,⁴⁴ mis sai selleks 1910. aastal.⁴⁵

Poolmõisat võib lugeda ilma privileegideta mõisaks. Selle omanikule laienesid ainult need üleüldised õigused, mis tulenesid omandiõigusest.⁴⁶ Omanikul oli õigus kasutada saadusi, mida oli võimalik maapõuest või veekogudest saada, näiteks mineraale ja metalle jne. Samuti oli valdajal õigus oma mõisas rajada vabrikuid ja teisi käitisi, ta võis oma mõisat võõrandada, talumaad teatud tingimustel välja

⁴⁰ Kinnistute register. Nr 110. Pootsiku.

⁴¹ Samas, Nr 191. Ohtla. Ohtla oli olnud kuni 1865. aastani rüütlimõis, kuid siis alandatud poolmõisaks. Nüüd eelnev seisund taastati.

⁴² Paasiku oli 1865. aastal eraldatud Jägalast, 1905. aastal rüütlimõisaks tõstetud, kuid 1915. aastal langes see pärast Talurahva Põllupanga kätte siirdumist taas kord poolmõisa seisundisse.

⁴³ Toila oli kuni 1893. aastani rüütlimõis, kuid kui see liideti Voka (*Choudleigh*) mõisaga, kaotas see rüütlimõisa õigused. Hiljem aga eraldati see Vokast (EAA 1333-1-52. Eestimaa kihelkondade, mõisate ja nende omanike ning rentnike ja kirikueestseisjate raamat). 1913. aastal esines see taas rüütlimõisana.

⁴⁴ Nimetus Vöidula tuli käibeale alles 1930. aastatel.

⁴⁵ Heinrich Johnas. Ergänzungen zur S[amm]F[olge] und A[hnen]T[afel] Graubner. – Baltische Ahnen- und Stammtafeln. 36. Jahrgang. Köln 1994, lk 108–114. Siin: lk 108.

⁴⁶ BES § 891.

rentida jne.⁴⁷ Osal poolmõisatel olid Liivimaal varem mõnesugused rüütlimõisatele kuulunud õigused. Need poolmõisa omanikud, kelle mõisast eraldatud valdus koosnes aastatel 1819–1849 120 vakamaast põllumaast (160 taalrist talumaast), omasid kihelkonnakonvendil hääleõigust. Neil oli õigus ka viina põletada ja seda turustada. 1849. aasta talurahvaseadustega see eesõigus kadus ja pärast seda asutatud poolmõisatel see privileeg puudus.⁴⁸ Need poolmõisad, mis tohtisid kanget alkoholi müüa juba aastal 1819 või enne seda, säilitasid selle õiguse isegi juhul, kui nad ei vastanud sätestatud suurusele.⁴⁹

BES sätestas, et poolmõis tohtis koosneda mõisamaast (*Hofesland*) või talumaast (*Bauerland*) või siis ka mõlemast.⁵⁰ Tavaliselt moodustaski poolmõisa mõisamaa, ainult talumaad hõlmav *Landstelle* oli erandiks. 1913. aastast pärinevas Eestimaa rüütelkonna Maamaksukomisjoni fondis leiduvas mõisate loetelus olid vaid kaheksa poolmõisat sellised, mis koosnesid lisaks mõisamaale veel talumaast: neli neist asusid Harjumaal, kolm Läänemaal ja üks Virumaal.⁵¹ Poolmõis võidi moodustada väga erinevatest valdustest. Näiteks Müüriku (*Julienhof*) poolmõis Virumaal rajati Väike-Maarja pastoraadi maadest, Kaarma rüütlimõisa mõisamaast ja Ärina (*Errinal*) rüütlimõisa talumaast.⁵² Kuigi BES seda ei sätestanud, võis mõne mõisa koosseisu kuuluda veel talumaast eraldatud ja seejärel mõisamaaga mõisatööliste ja -teenijate maaga varustamise eesmärgil liidetud osa, mida Eestimaal tunti kuuendiku- (*Sechstel*) ja Liivimaal kvoodimaa (*Quote*) nime all. Tõsi, selliseid valdusi oli vähemalt 20. sajandi alguse seisuga vähe: Eestimaal vaid kolm ja need kõik asusid Harjumaal.⁵³ Kaks neist olid endised rüütlimõisad. Liivimaal oli kvoodimaa Tartumaal Kambja

⁴⁷ Samas, § 892.

⁴⁸ A. Tobien. Die Agrargesetzgebung, lk 316.

⁴⁹ Samas, allmärkus.

⁵⁰ BES § 611.

⁵¹ EAA 854-5-88. Eestimaa kubermangu mõisad, pastoraadid ja poolmõisad märtsis 1913. Harjumaal olid nendeks Kurkse (*Kurks*), Niitvälja (*Escherode*), Saida (*Saida*) ja Saumetsa (*Saumetz*), Läänemaal Emmaste-Kuriste (*Emmast-Kurrist*), Laiküla (*Layküll*) ja Suur-Kullamaa (*Groß-Goldenbeck*) ning Virumaal Uhe (*Uhe*).

⁵² Baltisches 1985, lk 339.

⁵³ Need olid Koppelmaa (*Koppelmann*) Keila ning Pühatu (*Pühhat*) ja Reichenau (*Reichenau*) Rapla kihelkonnas.

kihelkonnas Puugi (*Karlsberg*) mõisal, kusjuures see moodustas mõisa üldpindalast kolmandiku.⁵⁴

Kuna suurem osa poolmõisaid olid oma pindalalt liiga väikesed, et oleks mõttekas rajada logistiliselt parema majandamise huvides mõisa piires iseseisvaid majandusüksusi, tuli seda mõnel juhul siiski ette. Nii oli Ćerinši (*Jehrenhof*) mõisal Volmari lähedal kõrvalmõis Jaungēriņi (*Zela-Jehre*).⁵⁵ 1900. aadressraamatu andmetel oli veel 260-tiinusel Laatsi (*Wichmanshof*) mõisal Valga lähedal tervelt viis karjamõisat (*Hoflage*).⁵⁶ Ilmselt oli tegemist siiski pigem talumajapidamistega.

Poolmõisad tekkisid peamiselt kahel viisil: mõnest täieõiguslikust mõisast eraldudes, nagu sätestas BES, või rüütlimõisa õigusi kaotades. Rüütlimõisast eraldatud *Landstelle* võis tekkida väga erineval moel ja põhjustel. See võidi moodustada mitme maatüki liitmisel. Näiteks pantis Virumaa mõisnik Iwan von Brevern 1861. aastal raehärra William Gendtile Laagna (*Lagena*) mõisa ja Mustajõe mõisakoha. Ülejäänud maatükkidest moodustati Meriküla (*Merreküll*) poolmõis.⁵⁷ 1840. aastal rajatud Lontova poolmõis tekkis Blücheri-nimelise *Gelegenheit*'i, Toolse lähedal paiknenud maatüki, Uhtju saare osade ja ühe metsatüki liitmisel.⁵⁸ Eraldatud osa võis veel olla nii veski- (näiteks Sillamäe)⁵⁹ kui ka metsavahikoht (Jõgisoo Virumaal).⁶⁰ Võrdlemisi levinud oli peamõisa koosseisu kuuluva karjamõisa eraldamine ja müümine, seda tuli ette nii Liivi- kui Eestimaal; nii sai sellest järgnevalt poolmõis. Vahel otsustas mõisnik rüütlimõisat loovutades mingi osa sellest uue poolmõisa nime all endale jätta. Kui vabahärra Oskar Anselm Hermann von Hoyningen-Huene müüs ära Harjumaal Järvakandi (*Jerwakant*) rüütlimõisa, jättis ta endale maad, millest

⁵⁴ Adolf Richter. Richter's Baltische Verkehrs- u. Adressbücher. I. Band, Livland. Riga: im Selbstverlage des Herausgebers, 1900, lk 123.

⁵⁵ Samas, lk 56.

⁵⁶ Samas, lk 117.

⁵⁷ H. Wistinghausen. Quellen, lk 149.

⁵⁸ Samas, lk 120.

⁵⁹ Samas, lk 152.

⁶⁰ Samas, lk 153.

moodustati Reichenau (*Reichenau*) poolmõis.⁶¹ Mõneti erandlikud olid Valga ümbruse pisikesed mõisad, mis olid aja jooksul tekkinud Poola kuninga Stefan Batory 1584. aastal linnakodanikele põliseks omandiks doneeritud nõõrimaadest. Need moodustasid linnasarase ehk patri-moniaalpiirkonna osa ja kolm neist olid 19. sajandiks läinud eraval-dusse.⁶² Seega ei eraldatud neid mõnest teisest mõisast, vaid nende puhul saab kõneleda pigemini staatuse muutumisest (patrimoniaal-mõisatest said poolmõisad).

Poolmõisate täpse arvu kindlaksmääramine on komplitseeritud. See tuleneb peamiselt *Landstelle* mõiste ebamäärasusest. Samuti ei ole erinevad mõisaloendid alati täpsed ja täielikud, mistõttu pool-mõisate arvukuse määramine periooditi on raskendatud. Eestimaa kubermangust on teada kokku vähemalt 120 poolmõisat, mis erine-vates allikates sellena esinevad.⁶³ Üheaegselt eksisteeris neid tundu-valt vähem.⁶⁴ Eestimaal saab poolmõisate keskmiseks arvuks hinnata 60. Enim tekkis neid Virumaal, kõige vähem oli poolmõisaid aga Järvamaal. Praeguste uurimistulemuste järgi on Liivimaa kuber-mangust teada vähemalt 25 poolmõisat ehk vaid kuuendik naaber-kubermangu näitajast. Enamik neist asus Läti distriktis (peamiselt Riia ja Volmari kreisis). Liivimaa Eesti osas oli neid enim Saare- ja Tartumaal.

Poolmõisaid on võimalik eristada mitme tunnuse põhjal. Peale traditsioonilise jaotamise omanike järgi – mõis on eravaldues või mõne institutsiooni käes –, saab poolmõisad jagada grupp-i-desse aluseks võttes *Landstelle* alatüübi. Omanike järgi klassifit-seerides kuulus valdav enamik poolmõisaid oodatult *eravaldues*. Mõned mõisad olid aga erinevate *institutsioonide* valdues. Eestimaa

---

⁶¹ Vello Naaber. Harjumaa mõisad. Käsikiri Eesti Ajalooarhiivis.

⁶² Tiit Rosenberg. Valga linn 19. sajandi esimesel veerandil. – Valga linna ajaloost 18. sajandi lõpust kuni aastani 1939. Valga Muuseumi aastaraamat 2000, lk 5–7.

⁶³ Vt tabeleid maakondade kaupa.

⁶⁴ Nii nimetab Uexküll 19. sajandi keskpaigas vaid üheksat poolmõisat, 1880. aastate keskpaigas oli neid 49, 1900. aasta aadressraamatu andmetel 68, 1913. aastal 65, 1915. aastal 60 ja 1919. aastal võõrandamise ajal 58.

rüütelkonnale kuulus kaks poolmõisat.⁶⁵ Poolmõisaid oli ka linnade valduses. Tallinnale kuulus Harjumaal Fišmeisteri (*Fischmeister*)⁶⁶ ja Narva linnale Vallisaare (*Usnowa*), mis oli olnud põline linna valdus, kuid 19. sajandil nimetatud poolmõisaks. Narva Kreenholmi manufaktuur (AG Kränholm Manufaktur) omandas kaks mõisat.⁶⁷ Poolmõisaid oli veel AG Waldhofi tselluloosivabrikul.⁶⁸ Eraldi peab rääkima *pankade* käes olnud poolmõisatest. 20. sajandi algul laienesid Balti provintssidesse kaks pank: Talurahva Põllupank ja Doni Agraarpank. Nende finantsinstitutsioonide eesmärk oli toetada talupoegi maa soetamisel. Sel eesmärgil osteti kokku mõisaid, et need siis talupoegadele müüa või rentida. Pangad ei olnud arusaadavalt mõisapidamisest huvitatud ja mõisad tükeldati ning jagati taludeks. Selle tagajärjel kaotasid need sageli mõisa staatuse. Eestimaa kubermangus kuulus Doni Agraarpankale viis⁶⁹ ja Talurahva Põllupangale sama palju⁷⁰ poolmõisaid. Kümnest mõisast asus tervelt seitse Läänemaal. 20. sajandi teiseks kümnendiks oli neist kolm lakanud eksisteerimast. Vähemalt kaks rüütlimõisat muudeti poolmõisaks pärast panga kätte siirdumist. Alatüübiti klassifitseerides moodustasid ühe mahukama rühma *rüütlimõisast poolmõisaks alandatud mõisad*. See grupp kerkis esile pärast 19. sajandi keskpaiga talurahvaseadusi, mis sätestasid rüütlimõisa minimaalsuuruse. Selliseid endiseid rüütlimõisaid oli Eestimaal üpris arvukalt. Teada on vähemalt 30 mõisat,

⁶⁵ 1864. aastal saadi kingituseks Kuuda (*Kuda*) Läänemaal. Mõisa kasutati kuni 1887. aastani rahvakooli õpetajate seminarina, seejärel leprosooriumina (Baltisches 1985, lk 264). Prümli (*Heidemetz*) Järvamaal oli rüütelkonna valduses 1859–1871 ja muudeti poolmõisaks 1869. aastal (H. Wistinghausen. Quellen, lk 164).

⁶⁶ Baltisches 1985, lk 83.

⁶⁷ 1898. aastal sai ettevõtte omaks Joaoru (ka Juhkentäli) (*Joachimsthal*) poolmõis, mis oli 1880. aastal eraldatud rüütlimõisa staatuses Joalast (*Joal*); viimane oli samuti ettevõtte valdus (Vello Naaberi kartoteek Ajalooarhiivis. Joaoru mõis). Veel kuulus manufaktuurile Mustajõe (*Mustajõggi*) (EAA 854-5-472. Eestimaa mõisate, poolmõisate ja pastoraatide mõisamaa märtsis 1915, L 328).

⁶⁸ Nendeks olid Järvamaal Pikmetsa (*Pickmetz*) (Samas, L 314) ja Jämsel Virumaal (Samas, L 316).

⁶⁹ Emmaste-Kuriste (*Emmast-Kurriste*), Orjaku-Kuriste (*Orjak-Kurriste*), Saida (*Saida*), Suur-Kullamaa (*Groß-Goldenbeck*) ja Ubasalu (*Neu-Parmel*).

⁷⁰ Jõgisoo (*Jõggis*), Lehtmetsa (*Lechtmetz*), Männiku (*Tannenhof*), Nakama (*Nakama*) ja Paasiku (*Pasik*).

mis poolmõisaks langesid.⁷¹ Üks esimesi selliseid oli Uue-Märjamaa (*Neu-Merjama*), mis esineb poolmõisana juba 1851. aastal. Seda tüüpi poolmõisaid tekkis eriti rohkesti 19. sajandi II poolel, sama tendents jätkus pärast väikest mõõna uuel sajandil. Peamiselt kaotasid rüütlimõisad oma staatuse Läänemaal. Omaette rühma moodustavad need poolmõisad, mis tegelikult olid *poolmõisa staatuses* ettevõtted. BES lubas *Landstelle* valdajatel oma maale ettevõtteid rajada. Üks esimesi selliseid poolmõisaid oli Virumaal asunud Lontova (*Blücher*),⁷² mis moodustati 1840. aastal Kundast (*Kunda*) eraldudes ja kuulus Girard de Soucantonide perekonnale.⁷³ Tegelikult oli see Kunda sadamakompleks (Port Kunda). 1829. aastal asutasid Ungern-Sternbergid Hiiumaal Suuremõisas (*Dago-Großhof*) kalevivabriku (AG Dago-Kertell), mis viidi aasta hiljem üle Kärkla mõisasse.⁷⁴ Ettevõtte esineb poolmõisana 1900. aastal.⁷⁵ 1911. aastal eraldati Järvakandi rüütlimõisast Reichenau (*Reichenau*) poolmõis, mida valdasid Hoyninge-Huened.⁷⁶ Poolmõisa näol oli tegemist Järvakandi klaasivabrikuga.⁷⁷ 1911. aastal ostis peamiselt juudi osanikest koosnev aktsiaselts – AG „La Viscosa“ Kõrgessaare rüütlimõisalt maad, et asutada siia kunstsiidivabrik (*Hohenholm-Viscosa*). Sellega tehtigi algust 1912. aastal ja mõisat hakati nimetama Viskooaks.⁷⁸ Liivimaal ettevõtte staatuses

⁷¹ Harjumaal Kodila (*Koddil*), Koppelmaa (*Koppelman*), Kädva (*Kedwa*), Paasiku (*Pasik*), Pühatu (*Pühhat*), Riidaku (*Ridaka*), Saumetsa (*Saumetz*) ja Vaida (*Waida*), Järvamaal Nõmmküla (*Nömmküll*) ja Prümli (*Heidemetz*), Läänemaal Enivere (*Sternberg*), Hardu (*Hardo*), Jõgisoo (*Jöggis*), Laiküla (*Layküll*), Leediküla (*Lediküll*), Männiku (*Tannenhof*), Ohtla (*Ochtel*), Suur-Kullamaa (*Groß-Goldenbeck*), Ubasalu (*Neu-Parmel*) ja Uue-Märjamaa (*Neu-Merjama*) ning Virumaal Auvere (*Ampfer*), Kalina (*Kallina*), Korjodi (*Korjoth*), Mustajõe (*Mustajõggi*), Nõmme (*Nömme*), Riigi (*Wasahof*), Uhe (*Uhhe*), Toila (*Toila*) ja Vaivina (*Sophienhof*).

⁷² Eestikeelne nimi Lontova tuleneb nimest *Neu-London*, mida kompleksi kohta kasutati ja mis hiljem eestipäraseks mugandus.

⁷³ H. Wistinghausen. *Quellen*, lk 120.

⁷⁴ *Baltisches* 1985, lk 220.

⁷⁵ Landrolle 1902, lk 108.

⁷⁶ V. Naaber. Harjumaal, lk 35.

⁷⁷ Erich Baron Schilling. *Der Rittergutsbesitz in Estland zur Zeit der Enteignung 1919*. – *Baltische Hefte. Sonderheft 4*. Hannover, lk 21.

⁷⁸ Vello Kaskor. Hiiumaa ringteed. Tallinn: Maalehe Raamat, 2003, lk 112–113. Firma suurim osanik oli miljonär Bernstein, kellele kuulus Venemaal Moskva lähedal samasugune vabrik. Kuna viimane tekitas aga suurt reostust, siis käskisid

poolmõisad eriti levinud ei olnud. Vana-Vändra klaasivabrik Karolinenhof ehk Võidula oli samuti poolmõisa staatuses.⁷⁹ 1900. aasta paiku oli Tartu-lähedase Vahi (*Franzeshütte*) näol tegemist Faurede perekonnale kuuluva masinavabrikuga.⁸⁰ Veel ühe rühma poolmõisate seas moodustasid need valdused, mis olid *suvituskohad* (*Badeort*) või mille maadel asus suvituskoht. Sellised valdused asusid Virumaal Alutagusel. 1849. aastal eraldati Vaivara (*Waiwara*) mõisast Sillamäe (*Sillamäggi*) poolmõis.⁸¹ 19. sajandi keskpaiku rajati mõisamaale suvituskoht.⁸² 1861. aastal eraldati Laagnast ja Mustajõest mõned maatükid, millest moodustati Meriküla (*Merreküll*) poolmõis.⁸³ Narva raehärra William Gendt rajas siia 1863. aastal suvituskoha. Poolmõisa nimeks sai seejärel *Bad Merreküll*.⁸⁴ Prangli (*Groß-Wrangelsholm*) ja Aksi (*Klein-Wrangelsholm*) saared loeti samuti õiguslikult poolmõisateks.⁸⁵ Neid kaht saart on arvatud ka üheks kinnistuks.⁸⁶ 20. sajandi alguses need poolmõisatena küll veel figureerisid, tegelikult oli need aga tükeldatud ja kuulusid paljudele talupoegadele. Viimasena tasub

---

tsaarivõimud tehase sulgeda. Firma peakorter paiknes St. Peterburgis. Juunis 1914 andis tehase oma esimese proovitoodangu. Siiski jäi tehase eluiga lühikeseks, sest selsamal aastal algas I maailmasõda. 1914–1915 andis see küll veel mõnevõrra toodangut, kuid 1916. aastal monteriti masinad lahti ja viidi Venemaale. 1917. aastal õhiti sakslaste kartusel tähtsamad hooned.

⁷⁹ 1865. aastal omandas selle Carl Moritz Graubner koos oma sugulase Carl Rosenbergiga (H. Johans. *Ergänzungen*, lk 112). Graubner rajas endise Pulga küla aladele väikese mõisa. Selle lähedal asuski Karolinenhofi klaasivabrik (*Baltisches* 1985, lk 471). Vabriku kontoriks oli mõisa häärber.

⁸⁰ *Baltisches* 1985, lk 86. Friedrich Faure rajas töökoja 1881. aastal. Peagi omandas see tehase mõõdu ja 1894. aastal rajati masinavabrik. Sellest kujunes Lõuna-Eesti üks suuremaid masinaehitusele spetsialiseerunud käitisi (Otto Karma. Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis. Tööstuse arenemine 1917. aastani. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1963, lk 204, 243, 338).

⁸¹ H. Wistinghausen. *Quellen*, lk 152.

⁸² *Baltisches* 1985, lk 549.

⁸³ H. Wistinghausen. *Quellen*, lk 150.

⁸⁴ *Baltisches* 1985, lk 351.

⁸⁵ Adolf Richter. *Baltische Verkehrs- und Adressbücher*. Band 3. Estland. Riga, 1913, vg 244.

⁸⁶ Kinnistute register. Nr 326. Aksi-Prangli.

välja tuua poolmõisad, mida omasid talupojad *kollektiivselt* ja mis olid tegelikult *talude kogumid*. Sellised poolmõisad on teada Virumaalt.⁸⁷

Vastavalt BES-i paragrahvile 892 tohtis poolmõisa omanik oma valdust võõrandada. See tähendas, et poolmõisaid võis ka pantida. Samas jäi pandimõisate osakaal Eestimaa kubermangus suhteliselt madalaks; Liivimaa panditud poolmõisate kohta andmed puuduvad sootuks. Eestimaalt on teada vaid kuus poolmõisat, mis mingiks perioodiks välja panditi.⁸⁸ Põhjust tuleb otsida eelkõige sellest, et valdavalt langes poolmõisate tekkimise aeg 19. sajandi keskpaika või hilisemasse aega. Pandivaldus kui üks mõisavaldamise viise oli aga Eesti- ja Liivimaal isäranis levinud alates 1790. aastatest ja saavutas oma kõrgpunkti 19. sajandi esimestel kümnenditel; hilisematel dekaadidel pandivalduste arvukus langes pidevalt.⁸⁹

19. sajandi keskpaiku kasvas mittemüüdavate aadlimõisate ehk fideikomissvalduste moodustamine. Sellest ei jäänud puutumata poolmõisadki. Ehkki poolmõisad olid privileegideta, ei keelanud seadus nende arvamist fideikomissi hulka. Teada on siiski vaid kaks mõisat, mis mõne fideikomissi koosseisu kuulusid; mõlemad asusid Eestimaal. 1866. aastal moodustas krahv Karl Eduard Sievers fideikomissi mitmest mõisast, mille hulka kuulus Uue-Märjamaa (*Neu-Merjama*) poolmõis.⁹⁰ Korjodi (*Korjoth*) Virumaal oli osa 1881. aastal

---

⁸⁷ Uhe (*Uhhe*) muudeti poolmõisaks 1874. aastal. See *Landstelle* koosnes 11 talust, mille mõisnik vabahärra Karl von Wrangell oli 1872. aastal ära müünud (A. Richter 1900, lk 40). Tarakuse (*Tarrakus*) poolmõisa omandasid 1907. aastal eesti päritolu Waldmannide perekonnalt 12 Avinurme valla talupoega, kes mõisa juba järgmisel aastal taludeks jagasid (Vello Naaberi kartoteek. Tarakuse mõis).

⁸⁸ Need olid Kaunissaare (*Kaunisaar*) Harjumaal, Palivere (*Pallifer*) ja Prümli (*Heidemetz*) Järvamaal, Maalse (*Maals*) Läänemaal ning Orguse (*Orgus*) ja Prüningi (*Ulrichsthal*) Virumaal.

⁸⁹ Vt pandivalduste leviku dünaamikat Liivimaal Tartumaa näitel: Märt Uustalu. Tartumaa rüütlimõisate omanikest 18. sajandi algusest 1919. aastani (seisusliku koosseisu analüüs). – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2008. Tartu 2009, lk 213–234. Arenguid Eestimaa kubermangus Alutaguse näitel vt: Märt Uustalu. Ida-Virumaa mõisad. Omandisuhted 1710–1919. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli Eesti ajaloo õppetoolis.

⁹⁰ Kinnistute register. Nr 85. Vana-Kasti.

asutatud Arkna fideikomissist, mille moodustas Julius Christian Alexander von Schubert.⁹¹

Poolmõisa omanike seisuslik koosseis

Eesõigustega rüütlimõisa omamine oli Liivimaal kuni 1866. aastani ja Eestimaal kuni 1869. aastani tugevalt piiratud. Juriidiliselt oli see vaid rüütelkonda immatrikuleeritud aadlike privileeg. Kuna poolmõisatel rüütlimõisale omased õigused puudusid, siis selle valdamisel seisuslikke piiranguid ei kehtestatud. Seega avanes nii talupoegadel kui ka kodanikuseisusest isikutel võimalus poolmõisa omandada juba varem ehk enne 1860. aastaid. Võib tekkida aga küsimus, et ehkki poolmõisate omamine oli kõigile vaba, kas saab neist siiski rääkida eelkõige kui mõisatest, mille omanikeks ei ole aadlikud? Kas poolmõisad on nii-öelda bürgerimõisad?

Eestimaa kubermangu poolmõisate valdajate seisusliku koosseisu kohta saab teha järgmisi järeldusi. Ehkki poolmõisatest kõneledes võib jääda mulje, et tegemist on mõisatega, mida omasid peaaesjalikult need, kes ei kuulunud aadlikorporatsioonidesse, ei saa vähemalt Eestimaa näitel seda väita. 19. sajandi II poolest alates kuni I maailmasõjani oli *aadli* osalus poolmõisate valdamisel võrdlemisi suur. *Matrikliaadli* päralt oli kuni 20. sajandi alguseni kolmandik, kuid siis tõusis see peaaegu pooleni kõigist poolmõisatest. Mõned aastad enne maareformi oli aadelkond saavutanud poolmõisate omamisel valitseva positsiooni. See osutab selgelt matrikliaadli püsivale huvile poolmõisaid omandada ja neid pidada, ehkki poliitilist kaalu nende pidamine ei evinud. See ei kehtinud ainult poolmõisate puhul, vaid iseloomustas matrikliaadli maaomandit sel perioodil üldiselt. Vaatamata mitmetele olulistele muutustele, jäi kuni Vene tsaaririigi lõpuni Balti provintssides valitsevaks suurmaaomand ja selles omakorda matrikliaadli maaomand.⁹² Aadlike domineerimisele osutab veel asjaolu, et nende kätte koondus mitmeid poolmõisaid. Kui mitme poolmõisa

---

⁹¹ Samas, Nr 62. Korjodi.

⁹² Eesti ajalugu V. Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Peatoim. Sulev Vahre. Tartu 2010, lk 104.

omanikust bürgerisuguvõsa võis kohata harva, siis aadliperekondade puhul oli see võrdlemisi levinud. Kümne suurema poolmõisa omaniku hulgas oli kodanikupäritolu vaid kaks, ülejäänud olid aadlikud (Stackelbergidele kuulus ülekaalukalt esimene koht seitsme poolmõisaga). Matrikلياadli kõrval oli esindatud ka *immatrikuleerimata aadel*, mis muutis aadelkonna osa veelgi suuremaks. Aadlike rühm osutus aastate lõikes kõige stabiilsemaks, kuna nende poolmõisate protsent oli pidevalt kümne piirimail. Rahvuslikult olid aadli hulgas oodatult enamuses baltisakslased. Aadliseisusesse kuulus ka *vene* juurtega poolmõisa valdajaid. Venelaste valdused asusid Virumaal Alutagusel.⁹³ Aadliseisuses eestlasi poolmõisa omanike hulgas ei olnud.

Talupojaseisusest poolmõisaomanike puhul saab täheldada langustendentsi. Kui veel 1900. aastal küündis nende osa isegi kolmandikuni eravaldukes poolmõisatest, langes see järgnevalt viiendikuni. Poolmõisaid omasid nad enim Läänemaal. Talupojad olid valdavalt *eestlased*. Ehkki neil õnnestus rüütlimõisa täieõiguslikuks omanikuks saada alles 19. sajandi II poolel ja kuigi neil oli võimalik mõnel erandlikul juhul rüütlimõisat pandipidajana majandada, pakkusid poolmõisad tunduvalt varem võimalust ise saada mõisapidajaks või vähemalt kinnisvara omanikuks.⁹⁴ Eestlaste eripäraks võib lugeda veel seda, et neil oli kombeks omandada poolmõisaid ka mitmekesi – nii toimiti eriti Virumaal.⁹⁵ Vene talupoegadest poolmõisa omanikke on teada vaid üks.⁹⁶

---

⁹³ 1915. aastal kuulus Nikolai Astahhovile Viivikonna (*Wiwikond*). Samal ajal valdas Vallisaaret (*Usnowa*) Olga Barsova (EAA 854-5-472. Eestimaa mõisate, poolmõisate ja pastoraatide mõisamaa märtsis 1915, L 328). Mitmed varasemad Vallisaare valdajad olid samuti vene rahvusest.

⁹⁴ Harjumaal oli üheks esimeseks eestlasest poolmõisa valdajaks Mihkel Palk, kes omandas enne 1831. aastat Võhmuta (*Wechmuth*) (EAA 2486-1-1597. Peningi mõisa Võhmuta poolmõis). Järvemaal oli selleks Madis Tuglas, kes ostis 1852. aastal Sandhofi *Landstelle* (H. Wistinghausen. *Quellen*, lk 186). Virumaal sai Wabo Müllerist 1855. aastal Kullaaru (*Kullarro*) omanik (Samas, lk 157). Läänemaal omandas esimeste seas poolmõisa Hans Tomberg, kui ta soetas 1880. aastal Rumba (*Rumba*) (Samas, lk 241).

⁹⁵ Seal soetati kollektiivselt Inju-Aru (*Arrohof*) (kolm eestlast), Tarakuse (*Tarrakus*) (12 talupoega) ja Uhe (*Uhhe*).

⁹⁶ 1915. aastal oli Perevoloki (*Perewolok*) valdajaks Andrei Abramov (EAA 854-5-472. Eestimaa mõisate, poolmõisate ja pastoraatide mõisamaa märtsis 1915, L 328).

Sarnaselt talupoegadega tabas langus ka *bürger-* ehk *kodanikkonda*. Kui veel 1880. aastatel oli nende käes kolmandik poolmõisaid, siis 20. sajandi teiseks kümnendiks oli see kahanenud veerandini. Bürgerite seisus oli mitmekihiline. *Raehärrast* mõisaomanikku ei saa pidada erandlikuks nähtuseks. Mitu magistraadi liiget sai samuti poolmõisa omanikuks, kusjuures tooni andsid Tallinna raadi kuulujad.⁹⁷ Narvast oli pärit vaid üks poolmõisa valdaja.⁹⁸ Täpselt ei ole teada, milline osa oli näiteks *kaupmeestel*, *käsitöölistel*, *juristidel*, *arstidel* või mõnel muul rühmal poolmõisate omandisuhetes.

Teistest sotsiaalsetest rühmadest tasub peatuda veel *vaimulikel*. Vaimulikud oli teatavasti mõisavaldajad juba oma ametikoha alusel: kui nad valiti mõne maakoguduse etteotsa, jäi neile ametiajal kasutada-majandada pastoraat. Üksikud luteri vaimulikud otsustasid aga veel lisaks mõne mõisa soetada, mis kinnistati nende nimele päriks. Vaimulike osa mõisavaldajate seas ei saa pidada ülemäära suureks, pigem oli see võrreldes teiste seisustega erandlik nähtus. Kirikutegelaste kätte siirdusid nii rüütli- kui poolmõisad. Viimaste omanikeks said vaid mõned luteri vaimulikud.⁹⁹

Liivimaal oli poolmõis enamasti bürgeriseisusest isikute omand; see kehtis nii Eesti kui Läti distriktis. Aadlikust omanik oli siin pigem erandlik. Seega saab Liivimaa ja Eestimaa poolmõisate vahel näha suurt kontrasti, kuna viimases oli juhtpositsioon matrikliaadlil.

---

⁹⁷ Üheks esimeseks oli Tallinna raehärra ja bürgermeister Johann Karl Girard, kelle kätte langesid 1839. ja 1840. aastal Luka (*Lucca*) ja Lontova (*Blücher*) (H. Wistinghausen. *Quellen*, lk 118). 1858. aastal ostis Paasiku (*Pasik*) justiitsbürgermeister Johann Georg Heinrich von Gloy (Samas, lk. 23). Raehärra Alexander Victor Eggers omandas 1868. aastal Võhmuta (*Wechmuth*) (EAA 2486-1-1597, L 17. Peningi mõisa Võhmuta poolmõis). Karl von Landesén valdas aastast 1871 Pühatut (*Pühhat*) (Kinnistute register. Nr 228. Pühatu).

⁹⁸ Selleks oli William Richard Gendt, kellest sai Meriküla (*Merreküll*) omanik (H. Wistinghausen. *Quellen*, lk 149).

⁹⁹ 1859. aastal omandas Järva-Jaani pastor Ferdinand Theodor von Gebhardt Kullaaru (*Kullarro*) mõisa Virumaa, mille ta pärandas oma pojale Peter Bernhard Ferdinand von Gebhardtile, kes oli samuti Järva-Jaani pastor (H. Wistinghausen. *Quellen*, lk 152). 1860. aastal omandas Sandhofi (*Sandhof*) *Landstelle* Järva-maal pastor Ferdinand Heinrich Hoffmann (Samas, lk 186).

Poolmõisad ja 1919. aasta maareform

1919. aasta 10. oktoobril võttis Eesti Vabariigi Asutav Kogu vastu maaseaduse, mis otsustas mõisate saatuse. Vastavalt seadusele kuulusid võõrandamisele need Eesti Vabariigi piirides asunud mõisad ja maad, millele viidati BES-i paragrahvis 597. Need riigistati nüüd koos päraldiste ja põllumajandusliku inventariga.¹⁰⁰ Maareformi ei viidud läbi rahvuslikul või seisuslikul alusel, vaid see oli sihitud suurmaamandi vastu. Poolmõisaid suurvalduste hulka ei loetud ja seepärast tehti maaseaduses nende suhtes erand. Nimelt sätestati selles, et võõrandamisele ei kuulu maatükid, s.o poolmõisad, juhul kui need ei kuulunud samaaegselt mõnele rüütlimõisa valdajale.¹⁰¹ Võrdluseks: 1920. aastal Lätis vastu võetud üldjoontes sarnane maareform suhtus poolmõisatesse mõnevõrra erinevalt. Need oli eelistatud seisundis, kuna kõigil poolmõisate valdajatel lubati alles jätta kuni 100 hektarit maad – rüütlimõisatest säilis samal ajal vaid 50 hektarit.¹⁰² Samas oli Eesti Vabariigi territooriumil asunud poolmõisate puhul võimalus säilitada suurem maavaldus, sest maareform võõrandamata poolmõisate suurusele kvooti ei kehtestanud.

Põhja-Eestis ehk endise Eestimaa kubermangu territooriumil oli 1919. aastal terve rida poolmõisaid, mille valdaja oli samal ajal mõne rüütlimõisa omanik; seega kuulusid need mõisad võõrandamisele. Parun Erich Schillingi andmetel oli selliseid valdusi kokku 15.¹⁰³

Eestimaa kubermangu kaotasid maaseaduse tõttu kõige enam rüütelkonda kuulunud aadlikud, kuna just nemad olid üheaegselt rüütlimõisa valdajad. Eesti päritolu talupojad ja teistest seisustest maaomanikud pidasid tavaliselt korraga vaid üht poolmõisat ja nii neid reform ei puudutanud.

Liivimaa Eesti osas oli 1919. aastal poolmõisa staatuses valdusi vaid mõni üksik. Kambja kihelkonnas oli Puugi (*Karlsberg*), mis

---

¹⁰⁰ Maaseadus 1919, § 1.

¹⁰¹ Samas, § 1, tähendus 1.

¹⁰² Baltisches Rechtswörterbuch 1710–1940. <http://www.balt-hiko.de/online-publicationen/baltisches-rechtsw%C3%B6rterbuch/g/>.

¹⁰³ E. Schilling. Der Rittergutsbesitz, lk 21–22.

kuulus endiselt Fischeritele.¹⁰⁴ Arvatavasti oli ka Tartu-lähedane Vahi veel Faurede perekonna valduses. Valga poolmõisate kohta informatsioon 1919. aasta osas puudub. Tõenäoliselt kuulusid need siiski samadele omanikele nagu 1909. aastal. Tollased omanikud teadaolevalt rüütlimõisaid ei omandanud ja seega nad eeldatavalt säilitasid oma valdused ka maareformi järel. Saaremaal oli maareformi ajal 1919. aasta mõisaloendi andmetel kokku neli poolmõisat (nimekiri kasutab terminit *Bürgerliches Leben* ehk kodanikumõis).¹⁰⁵ Kuna nende omanikud samal ajal rüütlimõisat ei omanud, jäid need kõik maareformist puutumata ja tollaste omanike kasutada.

Kui võrrelda Eesti- ja Liivimaa kubermangu poolmõisaid 1919. aasta kontekstis, siis võib täheldada mitmeid erinevusi. Eestimaa kubermangu poolmõisad eristusid selle poolest, et paljud neist olid võõrandamise ajal ühtlasi rüütlimõisa omanike käes; viimased kuulusid harilikult ka matrikliaadli hulka. Liivimaal, kus poolmõisad olid tavaliselt bürgerkonna valduseks, sellist tendentsi ei saa täheldada.

Ettekanne 24.03.2010 ÕES-i 1330. koosolekul.

---

¹⁰⁴ Tartumaa: maateadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. – J. Rumma (peatoim.). Eesti maateadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. I. Tartu, 1925, lk 170.

¹⁰⁵ GHBO 1935, lk 15–18. Kooliõpetaja Laurile kuulus Mäe-Nõmpa (*Hoch-Nempe*), endine karjamõis Järumetsa (*Jerwemetz*) jäi proua von Tettenbornile, Sikasaare (*Siksaar*) oli aastast 1920 farmaatsiamagister Aleksander Alliku omand ja Tagavere (*Taggafer*) valdaja oli proua Perri.

Harjuma poolmõisad

Nr	Poolmõis	Sks k	Kihelkond	Suurus/t	Tekkimine	Valdaja 1880-ndad	Seisus	Valdaja 1900	Seisus	Valdaja 1915	Seisus
1.	Aksi	<i>Klein-Wrangelsholm</i>	Jõelähtme	Vt Prangli	Eraldati Haljaviest 1847	-	-	-	-	-	-
2.	Bishofswiese	<i>Bischofswiese</i>	Kuusalu	6	Eraldati Väost 1847	-	-	-	-	-	-
3.	Kaserahu	<i>Birkenruh</i>	Harju-Jaani	182	Eraldati Pikkvast 1884	-	-	Kiens	B	-	-
4.	Kaunisaaresaares	<i>Kaunisaar</i>	Harju-Jaani	443	Eraldati Penin-gist 1815	Stackelberg	MA	Kleemann	TP	Saarman	B
5.	Kodila	<i>Kodtil</i>	Rapla	596	RM kuni 1876	Ludschuweit	B	Zimmermann	TP	Zimmermann	TP
6.	Koppelmaa	<i>Koppelmann</i>	Keila	329	RM kuni 1864	Ederberg	B	Ederberg	B	Kutti	TP
7.	Kose	<i>Kosch</i>	Jõelähtme	17	Eraldati Nehatust 1799	Koch	B	Koch	B	-	-
8.	Kurkse	<i>Kürks</i>	Harju-Risti	548	Eraldati Ristist	Kambeck	B	Kambeck	TP	Ramm	MA
9.	Kõltu	<i>Wellenhof</i>	Keila	87	Eraldati Põllkülast 1806	Uexküll	MA	Uexküll	MA	Mohren-schildt	MA
10.	Kädva	<i>Kedwa</i>	Juuru	?	RM kuni 1876	-	-	Helffreich	MA	Maydell	MA
11.	Loksa	<i>Loksa</i>	Keila	?	Eraldati Kolgast	-	-	-	-	-	-
12.	Luka	<i>Lucca</i>	Keila	22	Eraldati Rannamõisast 1849	Girard de Soucaanton	MA	Girard de Soucaanton	MA	Witte	B
13.	Niitvälja	<i>Escherode</i>	Keila	431	Eraldati Leholast 1867	Kiens	IM	Witte	B	Suidt	B
14.	Nõmbra	<i>Nömbra</i>	Kose	214	Eraldati Alave-rest 1855	Peelbaum	TP	Peelbaum	TP	Schilling	MA
15.	Paasiku	<i>Pasik</i>	Harju-Jaani	780	Eraldati Jägalast 1858	Gloy	IM	Gloy	IM	-	-
16.	Prangli	<i>Groß-Wrangelsholm</i>	Jõelähtme	609 (koos Aksiga)	Eraldati Haljaviest 1847	-	-	-	-	-	-
17.	Pärnamaa	<i>Pernama</i>	Nissi	?	Eraldati Nurmest	-	-	Mohrenschildt	MA	Bruhns	B

Poolmõisatest ja nende omanikest Eesti- ja Liivimaal

Harjumaa poolmõisad

Nr	Poolmõis	Sks k	Kihelkond	Suurus/t	Tekkimine	Valdaja 1880-ndad	Seisus	Valdaja 1900	Seisus	Valdaja 1915	Seisus
18.	Pühatu	<i>Pühhat</i>	Rapla	431	RM kuni 1865	Hueck	IM	Buschmann	B	Wetter-Rosenthal	MA
19.	Reihenau	<i>Reichenau</i>	Rapla	4710	Eraldati Järvakandist 1911	-	-	-	-	Hoyningen-Huene	MA
20.	Riidaku	<i>Ridaka</i>	Rapla	286	RM kuni 1877	Gustavsohn	TP	Pilar von Pilchau	MA	Lilienfeld	MA
21.	Saida	<i>Saida</i>	Nissi	458	Eraldati Nurmest	Wieckmann	B	Mohrenschildt	MA	Tiesenhau-sen	MA
22.	Saumetsa	<i>Saumetz</i>	Kose	214	RM kuni 1874	Wetterstrand	IM	Wetterstrand	IM	Hunnus	MA
23.	Suuraru	<i>Suurarro</i>	Keila	?	Eraldati Keilast	-	-	-	-	-	-
24.	Sääsküla	<i>Saesküll</i>	Kose	120	Eraldati Saumetsast 1876	Kotzebue	MA	Kotzebue	MA	Kotzebue	MA
25.	Uuemõisa	<i>Seehof</i>	Keila	?	Eraldati Keilast	Maydell	MA	-	-	-	-
26.	Väida	<i>Waid</i>	Jüri	236	RM kuni enne 1912	-	-	-	-	-	-
27.	Uus-Võhmuta	<i>Neu-Wechmuth</i>	Harju-Jaani	?	Eraldati Võhmutast	-	-	-	-	-	-
28.	Võhmuta	<i>Wechmuth</i>	Harju-Jaani	150	Eraldati Perilast 1895	Straelborn	MA	Petlem	TP	Schilling	MA

Tingimärgid:

B – bürger

IM – immatrikuleerimata aadel

MA – matriklaadel

RM – rüütlimõis

TP – talupoeg

t – tiin

Tartumaa poolmõisad

Nr	Mõis	Sks k	Kihelkond	Suurus/t	Tekkimine	Valdaja 1880ndad	Seisus	Valdaja 1900	Seisus	Valdaja 1909	Seisus
1.	Móra	<i>Morra</i>	Latus	?	RM kuni 1821	-	-	-	-	-	-
2.	Puugi	<i>Karlsberg</i>	Kambja	489	Eraldati Krüüdnerist	Kupffer	B	Fischer	B		B
3.	Teedia	<i>Thedia</i>	Rõngu	?	Eraldati Kirepist	-	-	-	-	-	-
4.	Vali	<i>Franzenshitte</i>	Tartu-Maarja	100		Faure	B	Faure	B		B

Järvamaa poolmõisad

Nr	Mõis	Sks k	Kihelkond	Suurus/t	Tekkimine	Valdaja 1880ndad	Seisus	Valdaja 1900	Seisus	Valdaja 1915	Seisus
1.	Aniste	<i>Anista</i>	Järva-Maardise	?	Eraldati Albust 1862	-	-	-	-	-	-
2.	Aru (Olemets)	<i>Arrohof</i>	Järva-Peetri	?		Toll	MA	-	-	-	-
3.	Imukvere	<i>Immokfer</i>	Koeru	?	Eraldati Vaost	-	-	-	-	-	-
4.	Karlsruue	<i>Carlsruh</i>	Koeru	?	Eraldati Arukülast	-	-	Stegemann	B	-	-
5.	Korba	<i>Korba</i>	Peetri	27	Eraldati Silmsist 1822	Linde	B	Rube	TP	Rube	TP
6.	Lehtmetsa	<i>Lechtmetz</i>	Ambla	384	Eraldati Linnapest 1838	Neubaum	TP	Neubaum	TP	-	-
7.	Metsamõisa	<i>Karlsbrunn</i>	Järva-Jaani	67	Eraldati Vohmutast 1847	Antropoff	MA	Antropoff	MA	Manteuffel	MA
8.	Nõmmküla	<i>Nömmküll</i>	Ambla	199	RM kuni 1911	-	-	-	-	Knauf	B
9.	Pikmetsa	<i>Pickmetz</i>	Türi	68	Eraldati Säreverest 1860	Bock	MA	Bock	MA	AG Waldho-fi tselluloosi-vabrik	-
10.	Prümlil	<i>Heidemetz</i>	Ambla	282	RM kuni 1868	Stackelberg	MA	Stackelberg	MA	Stackelberg	MA
11.	Puiatu	<i>Pojäto</i>	Anna	?	Purdi poolmõis	-	-	-	-	-	-
12.	Sandhofi	<i>Sandhof</i>	Koeru	?	Eraldati Väinjärvest ja Rammast 1850	-	-	Wrede	MA	-	-

Järvamaa poolmõisad

Nr	Mõis	Sks k	Kihelkond	Suurus/t	Tekkimine	Valdaja 1880ndad	Seisus	Valdaja 1900	Seisus	Valdaja 1915	Seisus
13.	Sütsamäe	Sütsamäe	Koeru	?	Eraldati Ervitast	-	-	-	-	-	-
14.	Tammiku	Tammiku	Koeru	?	Eraldati Ervitast	-	-	-	-	-	-
15.	Vahu	Wöhho	Koeru	110	Eraldati Preedlist 1823	-	-	Leäne	TP	-	-
16.	Wiesenhoff	Wiesenhoff	Ambla	?	-	-	-	-	-	-	-

Riia maakonna poolmõisad

Nr	Mõis	Sks k	Kihelkond	Suurus/t	Tekkimine	Valdaja 1900	Seisus	Valdaja 1909	Seisus
1.	Anniõmuiza	Annenhof	Pinķi	u 267	Jensen	Jensen	B	Jensen	B
2.	Fockenhof	Fockenhof	Katlakains	6	-	Aghte ja Frey	B	-	-
3.	Mazdamasmuiza	Klein-Dammenhof	Pinķi	u 134	-	-	-	Richter	B
4.	Merķelamuiza	Depkinshof	Katlakains	?	-	Grotenhjelm	MA	-	-
5.	Rāmava	Rammenhof	Katlakains	?	Hill	Hill	B	-	-
6.	Rummershof	Rummershof	Katlakains	?	-	Chomse, Martini, Blankenstein ja Munzinger	B	-	-
7.	Švarcenieki	Schwarzecshof	Pinķi	?	-	Prozell	B	Riia linn	-

Läänemaa poolmõisad

Nr	Mõis	Sks k	Kihelkond	Suurus/t	Tekkimine	Valdaja 18kondad	Seisus	Valdaja 1900	Seisus	Valdaja 1915	Seisus
1.	Emmaste-Kuriste	Emmaste-Kurrist	Emmaste	632	Eraldati Emmastest	-	-	-	-	Doni Agraar-pank	-
2.	Enivere	Sternberg	Martna	384	RM kuni 1868	-	-	-	-	Buxhoeviden	MA
3.	Hardu	Hardo	Lääne-Nigula	309	RM kuni 1864	-	-	Herberg	B	Herberg	B
4.	Jõgisoo	Jõggis	Kullamaa	?	RM kuni enne 1913	-	-	-	-	-	-
5.	Kento	Kento	Kullamaa	?	Eraldati Koluverest	-	-	-	-	-	-
6.	Kuuda	Kuuda	Märjamaa	83	Eraldati Tollist 1863	Eestimaa rüütelkond	-	Eestimaa rüütelkond	-	Eestimaa rüütelkond	-
7.	Kärda	Kertel Fabrik	Pühalepa	149		-	-	-	-	AG Dago-Kertell	-
8.	Kärclamõisa	Kertelhof	Pühalepa	4156	Endine RM	-	-	-	-	-	-
9.	Laiküla	Layküll	Martna	857	RM kuni 1872	Luther	B	Luther	B	Remmen-kmauff	MA
10.	Leediküla	Lediküll	Lääne-Nigula	129	RM kuni 1864	Trumann	B	Trumann	B	Trumann	B
11.	Maalse	Maals	Martna	?	Eraldati Ehmiast 1850	Hoyningen-Huene	MA	-	-	Hoyningen-Huene	MA
12.	Maaküll	Maküll	Hanila-Varbla	?	Eraldati Massust	-	-	-	-	-	-
13.	Männiku	Tannenhof	Märjamaa	388	RM kuni 1865	Rein	IM	Pezold	IM	-	-
14.	Nõmperre	Wädeek	Märjamaa	136	Eraldati Lümandust 1873	Mavedell	MA	Aavik	TP	Hansen	IM
15.	Orjaku-Kuriste	Orjaku-Kurrist	Käina	61	Eraldati Orjakust	-	-	-	-	Doni Agraar-pank	-
16.	Pallaste	Pallas	Vigala	?	Eraldati Vigalast	-	-	-	-	-	-
17.	Pargi	Parkhof	Märjamaa	34	Eraldati Kõrvetagusel 1828	Jerbach	TP	Jerbach	TP	Vanaatalu	TP
18.	Rumba	Rumba	Lihula-Kirbla	329	Eraldati Vanamõisast	Tomborg	TP	Tomborg	TP	-	-

Läänemaa poolmõisad

Nr	Mõis	Sks k	Kihelkond	Suurus/t	Tekkimine	Valdaja 1880ndad	Seisus	Valdaja 1900	Seisus	Valdaja 1915	Seisus
19.	Saunja	<i>Saunja</i>	Lääne-Ni- gula	473	Eraldati Salajõeest 1832	-	-	Wlcken	IM	Kaljo	B
20.	Silla	<i>Silla-Möldre</i>	Kullamaa	43		-	-	Bückhoff	B?	-	-
21.	Soomõis	<i>Moorthof</i>	Martna	1310		Rennen- kampff	MA	-	-	-	-
22.	Suur-Kulla- maa	<i>Groß- Goldenbeck</i>	Kullamaa	1029	RM kuni 1912	-	-	-	-	Uexküll	MA
23.	Tõrja	<i>Tõrja</i>	Kullamaa	?	Eraldati Valknaast	-	-	-	-	Kromin	TP?
24.	Ubasalu	<i>Neu-Parmel</i>	Kullamaa	?	RM kuni enne 1913	-	-	-	-	-	-
25.	Uue-Märja- maa	<i>Neu-Mer- jana</i>	Märjamaa	?	RM kuni u 1851	-	-	-	-	-	-
26.	Viskoosa	<i>Hohenholm- Viscosa</i>	Reigi	425	Eraldati Kõrgessaarest	-	-	-	-	-	-

Saaremaa poolmõisad

Nr	Mõis	Sks k	Kihelkond	Suurus/t	Valdaja 1900	Seisus	Valdaja 1919	Seisus
1.	Järumetsa	Jerwemetz	Kärla	?	-	-	Tettborn	IM
2.	Kulli	Kulli	Kärla	370	Luteri vaimulikud	-	-	-
3.	Mäe-Nõmpa	Hoch-Nempa	Kärla	204	Etruk	B	Lauri	B
4.	Sikasare	Siksaar	Kaarma	?	-	-	-	-
5.	Tagavere	Taggafer	Jaani	?	-	-	Perri	B

Virumaa poolmõisad

Nr	Mõis	Sks k	Kihelkond	Suurus/t	Tekkimine	Valdaja 1880ndad	Seisus	Valdaja 1900	Seisus	Valdaja 1915	Seisus
1.	Aravuse	Arrawus	Viru-Jaagupi	81	Eraldati Kaarlist	Reinhold	TP	Reinhold	TP	Laurenz	B
2.	Auvere	Ampfer	Vaivara	1759	RM kuni 1913	-	-	-	-	Tamm	B
3.	Brunnenhof	Brunnenhof	Simuna	?	-	-	-	-	-	-	-
4.	Eigu	Kimmelshof	Kadrina	90	Eraldati Volhniast 1858	-	-	Gutmann	TP?	-	-
5.	Esku	Esku	Haljala	?	Eraldati Seljast	-	-	-	-	-	-
6.	Hohenkreuz	Hohenkreuz	Viru-Nigula	?	Eraldati Sammast	-	-	-	-	-	-
7.	Ilmandu	Ilmandu	Väike-Maarja	287	-	-	-	-	-	Rosenstein	B
8.	Imukvere	Imukfer	Simuna	667	Eraldati Veneverest	Wrede	MA	Wrede	MA	Brevern	MA
9.	Inju-Aru	Arrohof	Viru-Jaagupi	111	Eraldati Inju-Arust 1848-50	Selgus, Aavik, Kursmann	TP	Selgus, Aavik, Kursmann	TP	Krause	IM
10.	Jensel	Jensel	Simuna	611	-	-	-	-	-	AG Waldhofi	-
11.	Joaorg	Joaachimsthal	Vaivara	22	Eraldati Joalast 1881	Cramer	B	AS Kreenholmi Manufaktuur	-	AG Kreenholmi Manufaktuur	-

Poolmõisatest ja nende omanikest Eesti- ja Liivimaal

Virumaa poolmõisad

Nr	Mõis	Sks k	Kihelkond	Suurus/t	Tekkimine	Valdaja 1880ndad	Seisus	Valdaja 1900	Seisus	Valdaja 1915	Seisus
12.	Jõgisoo	Jõgis	Vaivara	?	Eraldati Vaivaraest	-	-	-	-	-	-
13.	Kalina	Kalina	Jõhvi	?	RM kuni u 1867	-	-	-	-	-	-
14.	Korjodi	Korjath	Rakvere	?	RM kuni 1868	-	-	-	-	-	-
15.	Kullaaru	Kullaro	Rakvere	275	Eraldati Kloodist 1855	Gebhardt	IM	Tischler	B	Tischler	B
16.	Kulli	Kulli	Simuna	?	Eraldati Veneverest	-	-	-	-	-	-
17.	Lammasküla	Lammasküll	Väike-Maarja	323	Eraldati Varangust 1860	Hoffmann	B	Harpe	MA	Lilienthal	TP
18.	Liblika	Liblika	Kadrina	?	Eraldati Saksist	-	-	-	-	-	-
19.	Lontova	Blücher	Viru-Nigula	48	Eraldati Kundast 1840	Girard de Soucanton	MA	Girard de Soucanton	MA	Girard de Soucanton	MA
20.	Luiska	Luiska	Hisaku	?	-	-	-	-	-	Nowitzky	IM
21.	Meriküla	Merreküll	Vaivara	3756	Eraldati Laagnaest 1862	Gendt	B	Gendt	B	Tiesenhausen	MA
22.	Musi	Jüttenhof	Kadrina	106	Eraldati Vohnjaest 1858	-	-	Adamson	TP	-	-
23.	Mustajõe	Mustajõggi	Vaivara	?	RM kuni enne 1915	-	-	-	-	AG Kreenholmi Manufaktuur	-
24.	Müürniku	Marienhof	Väike-Maarja	?	Eraldati Väike-Maarja pastoraadist, Vaost ja Kaarmast 1808	-	-	Allik	TP	-	-
25.	Nõmme	Nõmme	Väike-Maarja	124	RM kuni 1865	Pahle	B	Pahle	B	Pahle	B
26.	Nürrimetsa	Nürrimets	Viru-Nigula	422	-	-	-	-	-	Viru-Nigula kihelkonna mõisa omanikud	-
27.	Olgina	Olgina	Vaivara	?	Eraldati Hermamäest	-	-	Arpshofen	MA	-	-
28.	Perevolok	Perevolok	Vaivara	145	-	-	-	-	-	Abramov	TP
29.	Prünungi	Ulrichsthal	Viru-Nigula	95	Eraldati Kabalaest enne 1809	Veski	TP	Veski	TP	Veski	TP

Virumaa poolmõisad

Nr	Mõis	Sks k	Kihelkond	Suurus/t	Tekkimine	Valdaja 1880ndad	Seisus	Valdaja 1900	Seisus	Valdaja 1915	Seisus
30.	Pärenhof		Väike-Maarja	?	Eraldati Kaarmast	-	-	-	-	-	-
31.	Riigi		Vaivara	805	RM kuni 1851	-	-	Arnshofen	MA	-	-
32.	Roodvälja		Rakvere	39	Eraldati Sõmerust 1863	Didwig	B	Baggehuftwuddt	MA	Winkler	IM
33.	Sivertsi		Vaivara	100	Eraldati Riigist	-	-	Heinrichsen	B	-	-
34.	Sillamäe		Vaivara	105	Eraldati Vaivaraast 1850	Stackelberg	MA	Stackelberg	MA	Stackelberg	MA
35.	Suockfer		Simuna	667		-	-	Stackelberg	MA	-	-
36.	Tammispea		Haljala	172	Eraldati Essust 1848	Dehn	MA	Ungern-Sternberg	MA	-	-
37.	Tarakuse		Jõhvi	502	Eraldati Jõhivist 1863	Waldmann	TP	Waldmann	TP	-	-
38.	Tereski		Haljala	?	Eraldati Kavastust	-	-	Koch	IM	-	-
39.	Toila		Jõhvi	?	RM kuni 1893	-	-	-	-	-	-
40.	Toomla		Rakvere	192	Eraldati Andjast 1851	-	-	Wrangell	MA	-	-
41.	Tudumetsa		Viru-Jaagupi	?		Krause	IM	-	-	-	-
42.	Ubjä		Viru-Jaagupi	514	Eraldati Uhtmast 1875	Wrangell	MA	Wrangell	MA	Behr	MA
43.	Uhe		Ilisaku	213,4	RM kuni 1874	-	-	Talupolad	TP	Renteln	MA
44.	Uue-Auvere		Vaivara	?	Eraldati Auverest	-	-	-	-	Tamm	TP
45.	Vaivina		Jõhvi	185	RM kuni 1903	-	-	-	-	Klement	TP
46.	Vallisaare		Vaivara	1110	Narva linnamõis	-	-	-	-	Barsova	IM
47.	Vivikonna		Vaivara	1692	Eraldati Hermanaest enne 1913	-	-	Schütz	B	Astahhov	IM
48.	Võle		Haljala	?	RM kuni 1863	-	-	-	-	-	-
49.	Woldemars-hof		Kadrina	16		-	-	Johannson	B?	-	-
50.	Ädara		Viru-Jaagupi	304	Eraldati Rohust	Runge	B	Runge	B	Stackelberg	MA

Valgamaa poolmõisad

Nr	Mõis	Sk s k	Kihelkond	Suurus/t	Tekkimine	Valdaja 1900	Seisus	Valdaja 1909	Seisus
1.	Kapsta	<i>Neu-Engelhardtshof</i>	Valga	59,9	Endine Valga linnamõis	Grote	MA	Rätsep	TP
2.	Laatsi	<i>Wichmannshof</i>	Valga	260	Endine Valga linnamõis	Jankau	B	Jankau	B
3.	Vidrike	<i>Friedrichshof</i>	Valga	88,85	Endine Valga linnamõis	Lindebaum	B	Lindebaum	B

Volmari maakonna poolmõisad

Nr	Mõis	Sk s k	Kihelkond	Suurus/t	Tekkimine	Valdaja 1900	Seisus	Valdaja 1909	Seisus
1.	Annasmuiza	<i>Annenhof</i>	Volmar-Weidenhof	77,54		Strunke	B	Strunke	B
2.	Gerinš	<i>Jehrenhof</i>	Volmar-Wolmarshof	72	Eraidati Kokkumuižast	Enkmann	B	Enkmann	B
3.	Savarini	<i>Beatenthal</i>	Volmar-Weidenhof	93,2		Strunke	B	Strunke	B
4.	Zonepe	<i>Sohnep</i>	Salaca	480	Eraidati Veetsalacast	Friedenstein	B	Friedenstein	B
5.	Viskalni	<i>Wihskaln</i>	Salaca	?	Eraidati Veetsalacast	Lübbe	B	Danze	B

Pärnumaa poolmõisad

Nr	Mõis	Sk s k	Kihelkond	Suurus/t	Tekkimine	Valdaja 1900	Seisus	Valdaja 1909	Seisus
1.	Võitula	Karolinenhof	Vändra	?	Eraidati Vändra-Vändrast u 1880	-	-	-	-

ABOUT SEMI-MANORS AND THEIR OWNERS IN ESTLAND AND LIVLAND

Summary

Although the study of manors has a long tradition in Estonian historical science, there are still some gaps. One such area is the theme of semi-manors or *landstellen*, which can be considered one of the least-studied subject fields.

The term *landstelle* itself is very complicated. Its Estonian counterpart *semi-manor* was probably introduced only in the 1960s. It is very difficult to define the concept because *landstelle* could mean a number of things in German—for example, a farm, a piece of land, etc. Historians have tried to define the term. According to one definition, it was an agnominically independent manor that was small and had none of the privileges pertaining to knight manors. They were separate from knight manors. Another vital aspect was that they did not meet the requirements imposed on knight manors: in Baltic provinces it was required from knight manor to have a certain amount of arable land. In conclusion, a semi-manor was a middle-sized landholding that could be placed somewhere between a knight manor and a farm.

It is impossible to say the complete number of semi-manors in both provinces. From Estland at least 120 are known, situated mainly in Virumaa County. In Livonia the number was much smaller: only 25 of them are attested. Semi-manors usually came into existence through separation from an enfranchised knight manor. A number of them were former knight manors that lost their status as such. In Estland the average semi-manor was over 500 dessiatine in size; in Livonia their area amounted to over 200 dessiatine. As a rule they consisted of manor land or farm land or both. Some included quota land (one-sixth of the land formerly available to peasants). A semi-manor was an underprivileged possession, but its owner could use anything produced from the land water belonging to the manor. The owner could also found and maintain factories or other economic

installations, he could dispossess his manor, he had the right to rent out land, etc. Mortgaging semi-manors was not widespread. Some semi-manors were included in entailments.

Semi-manors could be divided into several subdivisions. The majority of them belonged to private owners. Some were owned by different institutions such as a nobility corporation, towns, or firms. Beginning in the twentieth century, a number of semi-manors were acquired by Russian banks. A least 30 semi-manors in Estland were former knight manors. Some were actually factories or summer resorts. Even some islands were deemed as semi-manors. Others were actually a conglomeration of farms.

Although it could be easily concluded that semi-manors were mainly owned by burghers, it was not so in Estland. Nobility was solidly represented among semi-manor owners. Before the confiscation of manors in 1919, they had acquired a dominant position. Other estates – those of peasants and burghers – experienced a decline. For Estonian peasants, semi-manors offered the opportunity to become landholders even before 1860s. In contrast to the province of Estland, semi-manors were to a greater extent burgher-owned manors in Livonia.

Manors were confiscated in Estonia in 1919 by an agrarian law enacted by the Estonian Provisional Government. Semi-manors were exempted from the appropriation when they did not belong to owners of knight manors. The most affected were, therefore, registered nobility as this group possessed a number of semi-manors and knight manors simultaneously. Those nobles lost their landholdings.